

ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ

Από το 1938 και ύστερα ο Γ. Δροσίνης, μαζί με την αδερφή του, εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κηφισιά, στη βίλλα Αμαρυλλίς, όπου και πέθανε στις αρχές του 1951. Η γυναίκα του, όπως είναι γνωστό, είχε αναχωρήσει προ πολλού στο εξωτερικό, παίρνοντας μαζί της και τα τρία τους παιδιά.

Ο Δροσίνης είναι τώρα 79 χρονών και ασχολείται μόνο με το διάβασμα και το γράψιμο. Ανάμεσα στα διαβάσματά του είναι ιστορικά βιβλία, αρχαίοι συγγραφείς, λογοτεχνικά έργα και ημερολόγια ξένων συγγραφέων, που δεν αποκλείεται αυτά να στάθηκαν αφορμή και στον ίδιο να επιδοθεί στη σύνταξη ανάλογου ημερολογίου, αν και τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι αρκετά για να υποστηρίξουμε με σιγουριά μια τέτοια άποψη.

Είναι η εποχή που έχει δημοσιευθεί (τέλη του 1939) ο πρώτος τόμος της σειράς *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* και πρόθεσή του είναι να επεκτείνει τις αναμνήσεις του, γράφοντας και νέα κεφάλαια, με αποτέλεσμα στα 25 κεφάλαια του πρώτου τόμου, ύστερα από λίγο, να προστεθούν σε χειρόγραφη μορφή και άλλα 47, χωρίς βέβαια να ακολουθείται κάποια χρονική αλληλουχία στην επιλογή των θεμάτων.

Παράλληλα προς τα *Σκόρπια φύλλα* ο Δροσίνης κρατά και προσωπικό ημερολόγιο, όπου καταγράφει με κάθε συντομία περιστατικά της καθημερινής ζωής, σκέψεις, κρίσεις και απόψεις για πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις.

Η διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές σειρές είναι ότι η μία αναφέρεται στο παρελθόν και η άλλη στο παρόν. Τα *Σκόρπια φύλλα* προορίζονταν για δημοσίευση· για τα ημερολόγια δεν γνωρίζουμε. Ο ίδιος άλλωστε σε εγγραφή της 16 Νοεμβρίου 1945 διευκρινίζει ότι στα ημερολόγια καταχωρίζεται ό,τι δεν μπορούσε να αποτελέσει ιδιαίτερο κεφάλαιο ώστε να ενταχτεί στα *Σκόρπια φύλλα*.

Τα ημερολόγια, σημεία μόνο των οποίων και εντελώς αποσπασματικά θα σχολιάσω εδώ, τιμώντας τη μνήμη του σεβαστού μου δασκάλου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, είναι τέσσερα. Ίσαμε τώρα γνωρίζαμε την ύπαρξη ενός μόνο ημερολογίου του Δροσίνη, το πέμπτο και τελευταίο της σειράς, που αναφέρεται στην περίοδο 1946-1949. Έχει δημοσιευθεί ως Παράρτημα στον Δ' τόμο του έργου ΣΦΖ¹. Το τέταρτο κατά χρονολογική σειρά ήταν

1. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, τόμ. Δ', σ. 211-274, Φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας.

γνωστό από παλιότερα, αλλά ο κάτοχός του δεν εννοούσε να το αποχωριστεί και μόλις πρόσφατα το παραχώρησε στον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, όπου απόκεινται και τα κατάλοιπα του Δροσίνη. Τα άλλα τρία ημερολόγια, των οποίων αγνοούνταν η τύχη, ήρθαν στην επιφάνεια τελευταία.

Πρόκειται για καλαίσθητες, δερματόδετες ατζέντες, που η καθεμιά καλύπτει και μία ξεχωριστή περίοδο:

— το πρώτο ημερολόγιο καλύπτει την περίοδο από το Σεπτέμβριο του 1941 ίσαμε τα τέλη του 1942·

— το δεύτερο την περίοδο από τον Ιανουάριο του 1943 έως τον Απρίλιο του ίδιου έτους·

— το τρίτο την περίοδο από τον Μάιο του 1943 έως τον Δεκέμβριο του 1944·

— το τέταρτο, τέλος, περιλαμβάνει τις εγγραφές της περιόδου: Νοέμβριος 1945 έως Απρίλιος 1946.

Οι ατζέντες αυτές αποτελούσαν δώρο προς τον Δροσίνη της Έδλας Νάζου—οικογένεια με την οποία ο συγγραφέας συνδεόταν πολύ φιλικά. Για τούτο και στο εξώφυλλο των τριών πρώτων γράφεται στερεότυπα:

«Να επιστραφεί στην Έδλα Νάζου
όταν δεν θα μπορούν πια τα μάτια μου να το ξαναδιαβάσουν,
κλειστά για πάντα»,

ή

«Χαρισμένο κι' αυτό δεύτερο από την Έδλα Νάζου, αφού
τελείωσε το πρώτο της χάρισμα.

Θέλω να ξαναγυρίσει στα χέρια της όταν θα είμαι
ταξιδεμένος για πάντα».

Η αξία των κειμένων αυτών είναι φανερή. Όχι μόνο φωτίζουν ανεξερεύνητες ίσαμε σήμερα πτυχές της ζωής και του έργου του συγγραφέα, αλλά πολύ συχνά δίνουν πολύτιμες πληροφορίες και για άλλα πρόσωπα και καταστάσεις και για την εποχή γενικότερα. Φωτίζουν πλευρές της πνευματικής μας ζωής, που σε αντίθετη περίπτωση δύσκολα θα μπορούσαν να ερευνηθούν και να μελετηθούν.

Η περίοδος που γράφονται τα ημερολόγια είναι κυρίως η κατοχή. Πρόκειται για μία κατάσταση που απασχολεί έντονα τον Δροσίνη, ο οποίος από τις πρώτες κιόλας μέρες καθορίζει τη στάση του.

Έτσι, με την είσοδο των Γερμανών, σημειώνει στο ημερολόγιό του: «27 Απριλίου 1941. Κυριακή 8 πρωί. Είσοδος Γερμανών. Αρχή δουλείας.

Για πόσον καιρό; Ποιές συνέπειες θά 'χει; Πώς θα την υποστούμε; Καρτερία και προσδοκία της ελευθερίας με πίστη ακλόνητη». Την ίδια μέρα επίσης, ένα χρόνο αργότερα, σημειώνει: «Ένας χρόνος πέρασε από την καταραμένη μέρα! Κι' οι αλυσίδες μάς βαραίνουν ακόμα άσειστες και διπλοδεμένες. Ως τότε; Η ελπιδοφόρα πίστη λέει μέσα μας: Δε θα τριτοχρονίσω».

Όσο η κατοχή διαρκεί, ο Δροσίνης στρέφεται όλο και πιο πολύ στον εαυτό του. Αποφεύγει οποιαδήποτε δημόσια εμφάνιση και επίσης κάθε δημοσίευση. Δεν παρευρίσκεται ούτε και σε σχετική εκδήλωση που διοργανώθηκε προς τιμήν του τον Ιούνιο του 1944 στο Σύλλογο των Αθηναίων, παρ' όλο που μεταξύ των διοργανωτών υπήρξε και ο Σικελιανός, ο οποίος απήγγειλε ποιήματά του.

Κάθε δημοσίευμα το ανέβαλε με την ελπίδα της απελευθέρωσης. Σε εγγραφή της 26 Ιουνίου 1944 σημειώνει σχετικά: «Ως αρχή μου έθεσα: να μη δημοσιεύσω ούτε μία γραμμή προ της ειρήνης και της ελευθερίας μου από λογοκρισίες ξένες και δικές μας».

Πόσο συνεπής στάθηκε στην απόφασή του αυτή προκύπτει και από το ακόλουθο περιστατικό, όπως ο ίδιος το εξιστορεί: «Η Κ.Μ.», προφανώς η Καίτη Μάνου, «ήρθε χθες βράδυ να μου φέρη ένα χαρμόσυνο μήνυμα: Μια συντροφιά ανθρώπων της πέννας από τους καλύτερους, με τον Μυριβήλη διευθυντή, αποφάσισαν να εκδώσουν ένα περιοδικό μοναδικό από την όψη της πολυτέλειας. Βρήκαν για τον σκοπό αυτό χρήματα άφθονα, από χορηγό ή χορηγούς, και συνεργασία θα έχουν όλων όσοι έχουν κάποιο όνομα στην λογοτεχνία μας. Εκείνο που ήρθε να μου πη, για να περιφανευθώ, η Κ[αίτη] Μ[άνου], είναι πως το πρώτο τεύχος του θαύματος αυτού των περιοδικών θέλουν να το αφιερώσουν στο υποκείμενό μου, λόγω εορτασμού της ογδοηκονταπεντηρίδας μου!

Αχ! αυτό το απροσδόκητο, που μου 'βγαλεν η προθυμία ενός φίλου, τι συνέχεια έχει. Λοιπόν, αφού θα είναι για μένα το τεύχος αυτό πρώτο, φυσικά πρέπει να δημοσιεύσω κάτι κ' εγώ, και τί άλλο προχειρότερο, παρά ένα κομμάτι από τα χειρόγραφα «Σκόρπια φύλλα» που ετοιμάζω για δύο τόμους μετά την ειρήνη. Θα ήθελαν ακόμα να τους δώσω και φωτογραφίες μου των παιδικών και νεανικών μου χρόνων, κι ακόμα να υποδείξω ποιον θα προτιμούσα να γράψη μία σκιαγραφία μου, που να με ξέρη καλά. Αποκρίθηκα σ' αυτά και είπα της Καίτης Μάνου να τα διαβιβάση στον Μυριβήλη πιστά:

α) Πως απορώ για τη σπουδή να εκδοθή περιοδικό με τέτοιες αξιώσεις την ώρα αυτή που είμεθα ακόμα υπόδουλοι, χωρίς ελευθερία σκέψεων και αισθημάτων.

- β) Πως από πρακτικής απόψεως το περιοδικό είναι καταδικασμένο σε στενή κυκλοφορία των Αθηνών και δύο τριών άλλων πόλεων κι' επομένως δεν μπορεί να είναι πανελλήνιον, ούτε να συντηρήται από συνδρομείς αλλά να προσμένη το έλεος των χορηγών.
- γ) Πως με την αστάθεια του νομισματικού μας επιπέδου δεν μπορούν να τεθούν οι οικονομικαί βάσεις της επιχειρήσεως.
Αυτά γενικά για το περιοδικό.

Ως προς την τιμή που θέλουν να μου κάνουν, τους ευχαριστώ και τους παρακαλώ να με απαλλάξουν. Ας αρχίσουν την έκδοση, αφού το αποφάσισαν, χωρίς να με λογαριάζουν, γιατί τάχα τυχαίνει μετά από εξάμηνο να κλείσουν —αν ζω ως τότε— τα 85 χρόνια μου. Ας το αναβάλλουν για τότε, που θα έχουν ίσως αλλάξη και τα πράγματα του κόσμου...».

Δεν ξέρω αν η άρνηση του Δροσίνη για τους ηθικούς αυτούς λόγους να συμπράξει με το υπό έκδοση περιοδικό είχε κάποιο αποτέλεσμα· πάντως σχετική έρευνα με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο Μυριβήλης δεν προχώρησε τότε στην απόφασή του —άποψη που μου την ενίσχυσε και η κ. Λυκούργου, που ασχολείται με το συγγραφέα.

Έχω όμως τη γνώμη πως το σχεδιαζόμενο τότε φύλλο είναι το όντως πολυτελές και δυσεύρεστο σήμερα περιοδικό *Καλλιτεχνική Ελλάδα*, που κυκλοφόρησε μόνο σε δύο τριπλά τεύχη, των 80 και 52 σελίδων αντίστοιχα, μετά την απελευθέρωση, αρχές 1945, χωρίς όμως να γίνεται πουθενά λόγος για τον Δροσίνη, ενώ στην πρώτη σελίδα προβάλλουν κάποιες αινιγματικές —πώς αλλιώς να τις χαρακτηρίσω— αφιερώσεις του τύπου:

«Το φυλλάδιο τούτο είναι αφιερωμένο στην μνήμη του ήρωα λογοτέχνη Μιχάλη Ακύλα, πρωτομάρτυρα της Εθνικής Αντιστάσεως κάτω από την Κατοχή, που τουφεκίστηκε τον Ιούνιο του 1942 στο Σκοπευτήριο».

Από προσωπική όμως μελέτη της *Καλλιτεχνικής Ελλάδας* προκύπτει ότι όντως η απόφαση της έκδοσής της είχε ληφθεί μέσα στην κατοχή, οπότε συγκεντρώθηκε και η ύλη· ίσως όμως αντιδράσεις σαν αυτή του Δροσίνη παρεμπόδισαν απλώς τότε την κυκλοφορία, χωρίς όμως και να τη ματαιώσουν.

Τούτο προκύπτει από αρκετά εσωτερικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων μηνολογήσεις κειμένων ή προσωπικά γράμματα προς το περιοδικό, σαν εκείνο του Τέλλου Άγρα, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, πέθανε λίγες μέρες μετά την απελευθέρωση, άρα το κείμενό του το είχε στείλει αρκετές μέρες πριν.

Ο Γ. Δροσίνης μας είναι γνωστός ως θερμός οπαδός του Βενιζέλου και σφόδρα αντιβασιλικός. Κείμενα ωστόσο με ευρύτερο κοινωνικό περιεχόμενο δεν έχει δημοσιεύσει, για τούτο και κάποιες ανάλογες απόψεις του, όταν διατυπώνονται έστω και σε προσωπικό ημερολόγιο, ξαφνιάζουν, όπως εκείνη της 4 Φεβρουαρίου 1949, όπου γράφει:

«Μια παγκόσμια πολιτική και κοινωνική κατάσταση που θα προκύψει μεταπολεμικά δεν θα μπορέσει να είναι παράταση της τωρινής· θ' αλλάξει και πρέπει ν' αλλάξει. Προπαντός η διαίρεση των τάξεων κατά το βάρος των χρηματικών προσόδων ή των κεκτημένων κεφαλαίων κατά την περίοδο του πολέμου από την εκμετάλλευση της ανάγκης θ' αντικατασταθής με την αξία της εργασίας του καθενός υπέρ του όλου».

Ίσαμε τώρα γνωρίζουμε ότι ο Δροσίνης υπέγραψε τα κείμενά του και με το ψευδώνυμο Αράχνη. Άλλο ψευδώνυμο, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν έχει εντοπιστεί. Από τα ημερολόγιά του όμως προκύπτει ότι ο ψευδώνυμος συνεργάτης των φύλλων *Ραμπαγός* και *Μη χάνεσαι* Κουρκουμπίνος είναι ο ίδιος. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε για να εντοπιστούν τα ανάλογα κείμενα. Από την ίδια εγγραφή πληροφορούμαστε επίσης ότι ο Μπάμπης Άννινος, εκτός από τα άλλα, γνωστά σε μας σήμερα, ψευδώνυμα, χρησιμοποιούσε και το αμαρτύρητο έως τώρα ψευδώνυμο *Μαρκησία*. Διασταυρώνεται επίσης η πληροφορία ότι το ψευδώνυμο *Κουτρούλης* ανήκει στον Παλαμά, το *Font-General* στον Στρατήγη κ.ά.

Ένα από τα ζητούμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι και ο χρόνος σύνθεσης του γνωστού πίνακα του Ροϊλού, *Οι Ποιηταί*, όπου εικονίζονται με τη σειρά ο Προβελέγγιος, ο Σουρής, ο Παλαμάς, ο Πολέμης, ο Στρατήγης και ο Δροσίνης· ο πίνακας που εκτέθηκε δημόσια το φθινόπωρο του 1919, έχει θεωρηθεί ως ο πιο αντιπροσωπευτικός της λεγόμενης γενιάς του '80, γιατί «αποτυπώνεται σ' αυτόν η ελληνική σκέψις και το πνεύμα» της εποχής².

Αν τον αναφέρω σήμερα εδώ, είναι γιατί σχετίζεται και με μια πολύ χρήσιμη πληροφορία του Δροσίνη, ο οποίος σε σχετική ημερολογιακή εγγραφή σημειώνει ότι για τη θέση του Στρατήγη είχε επιλεγεί, άγνωστο από ποιόν, ο Γρυπάρης, ο οποίος όμως τότε υπηρετούσε ως γυμνασιάρχης στο Μεσολόγγι και ήταν δύσκολο να έρθει στην Αθήνα για να στηθεί κάποιες μέρες απέναντι στον Ροϊλό.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, σελ. 679.

Από το χρονολόγιο όμως της ζωής του πληροφορούμαστε ότι ο Γρυπάρης βρέθηκε στο Μεσολόγγι από τον Νοέμβριο του 1915 έως το Νοέμβριο του 1917³. Τούτο σημαίνει ότι κατά τη διετία αυτή ο πίνακας βρισκόταν σε αρκετά προωθημένο στάδιο και άρα η εκπόνησή του θα πρέπει να είχε αρχίσει μερικά χρόνια πριν· λέω μερικά, μια και είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί ακριβώς ο χρόνος έναρξης και ολοκλήρωσής του.

Από δημοσιεύματα στον Τύπο το 1917 παρέχεται η πληροφορία ότι ο πίνακας βρισκόταν στο τελευταίο στάδιο, ενώ ο Νιρβάνας υποστηρίζει ότι ο Ροϊλός τον εκπονούσε επί δέκα ολόκληρα χρόνια. Ο Δημαράς, αντίθετα, έχει τη γνώμη ότι «οι προσωπογραφίες, όπως τις έχουμε σήμερα, θα ήταν δύσκολο να χρονολογηθούν πολύ πριν από το 1916»⁴.

Χωρίς να έχω την πρόθεση να μπω σε θέματα τεχνοκριτικής, έχω ωστόσο τη γνώμη ότι τα χρονικά όρια του εν λόγω πίνακα κατεβαίνουν αρκετά χρόνια κάτω από το 1916· η άποψή μου στηρίζεται και στην εξής ενδιαφέρουσα πληροφορία, πλην εκείνης του Δροσίνη για τον Γρυπάρη. Περιέχεται σε λανθάνον άρθρο του ψευδώνυμου συγγραφέα Ίωνος στο *Εμπρός*⁵ —θεωρώ λανθάνον το άρθρο γιατί, ενώ γίνεται λόγος και για τον Παλαμά, δεν έχει καταγραφεί από τους βιβλιογράφους του.

Ο Ίων λοιπόν παρέχει την πληροφορία ότι η σύνθεση του πίνακα καθυστέρουσε να ολοκληρωθεί γιατί και ο Προβελέγγιος, προς τον οποίο είναι στραμμένα τα βλέμματα όλων, ήταν στη Σίφνο καθ' όλην την διάρκεια του πολέμου.

Η προσωπική μου άποψη, που δεν μπορεί να εκτεθεί βέβαια εδώ, είναι ότι ο πίνακας άρχισε να εκπονείται γύρω στα 1910, κι όπως εύστοχα σημειώνει ο ψευδώνυμος αρθρογράφος του *Εμπρός*, Ίων, αυτός απηχεί ένα ευρύτερο συλλογικό πνεύμα· βγήκε μέσα από τα φιλολογικά σαλόνια και τις συντροφίες που συχνά πυκνά διοργανώνονταν στα σπίτια των λογοτεχνών. Άλλωστε πριν από τον πίνακα αυτόν ο Ροϊλός είχε εκπονήσει το πορτραίτο του Βικέλα, είχε κάνει τις προσωπογραφίες και τα σκίτσα των Προβελέγγιου, Παλαμά και Δροσίνη, ήταν επίσης ο σκιτσογράφος, ή ένας από τους σκιτσογράφους, του *Ρωμηού*. Το θέμα επομένως του ήταν οικείο.

Η εκδοχή του Ίωνος ότι ο Πίνακας προέκυψε μέσα από ομαδικές συγκεντρώσεις μας φέρνει στο νου και κάποια ανάλογη μαρτυρία του Δροσίνη.

3. Ι. Γρυπάρης, *Άπαντα*. Έκρινε Γ. Βαλέτας, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1967, σελ. 71.

4. *Ο.π.*

5. Ίων, «Η Πλειάς», εφ. *Εμπρός*, 18 Οκτωβρίου 1919, σ. 1.

Γ. Παπακώστας

ότι στο σπίτι του γύρω στο 1910/11 πήγαινε τακτικά φιλική συντροφιά, αποτελούμενη από τον Παλαμά, τον Σουρή, τον Πολέμη ανάμεσά τους και ο Ροϊλός. Ίσως εκεί ωρίμασε και η ιδέα της ομαδικής αυτής απεικόνισης.

Τελειώνοντας, θέλω να πω ότι το ημερολόγιο, ως ντοκουμέντο, όπως εκλαμβάνεται εδώ, είναι κατ' ανάγκην είδος αποσπασματικό· τι άλλο θα μπορούσε να είναι και η εισήγησή μου;

